

## YUKARI MEZOPOTAMYA'DA SÂSÂNÎ SİYASETİ<sup>12</sup>

*Ali İPEK<sup>3</sup>*

### Öz

Bir kültür hazinesi ve bir câzibe merkezi olan Yukarı Mezopotamya (Güneydoğu Anadolu), tarihinin ilk dönemlerinden itibaren farklı milletlerin barındığı, hâkimiyetlerin kurulduğu bir alandı. Bu coğrafyada Sümerler, Akadlar, Bâbilliler, Asurlular, Hititler, Medler, Persler, Partlar, Romalılar ve Bizanslılar hüküm sürmüşlerdi.

İran'a son İmparatorluk dönemini yaşatan Sâsânîler de bu bölgeyi ihmal etmemişlerdi. Bu hanedan, Yukarı Mezopotamya'nın zenginliklerini ele geçirmek, dinî anlayışlarını ve kültürlerini yaymak, Suriye ve Mısır gibi mümbit topraklara varmak için; Roma ve Bizansla çok fazla mal ve asker kaybına sebep olacak uzun bir mücadele dönemine girmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Sâsânî, Mezopotamya, Bizans, Kilise, İstilâ.

1 Makale Geliş Tarihi: 09.06.2017 Makale Kabul Tarihi: 24.06.2017

2 Bu makalede temel kaynak olarak klasik tarihi kaynaklar kullanıldığı için, benim isteğim üzerine makale dipnot sistemiyle kaynakçalanmıştır. İsteğimi kabul ettikleri için derginin yayın kuruluna teşekkür ederim.

3 Doç. Dr., İğdir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölüm Başkanı. e-mail: ali.ipek@igdir.edu.tr

### **Sasanian Policy in Upper Mesopotamia**

#### **Abstract**

South-Eastern Anatolia (Upper Mesopotamia); as a center of attraction and cultural treasure, used to be a region where dominions are established and various nations are existed in, since from the early periods of history. Sumerians, Akkadians, Babylonians, Assyrians, Hittites, Medes, Persians, Parthians, Romans and Byzantines ruled in the mentioned geography.

Sasanians; as the last empire in Iran did not ignore the region either. Sasani and Byzantine struggled to capture the wealth of south-eastern Anatolia, and tried to spread their culture also faith in the region. They strived for reaching fertile lands like Syria and Egypt; hence, they clashed with Romans and Byzantines and so did not give up making wars.

**Keywords:** Sasanian (Sassanid), Mesopotamia, Byzantium, Church, Infestation.

## Giriş

Mezopotamya, aşağısı (Sinear) ve yukarı kesimiyle ilginç bir coğrafya, nefis bir bölge olarak değerlendiriliyor.<sup>4</sup> Fırat ve Dicle nehirleri bölgenin hayat damarlarını oluşturuyor. Bu alan toprağının verimliliği, sularının bolluğuyla da bir cazibe oluşturuyor. Mutedil iklimi, her türlü ziraî ürünleri, tahılları, bağları, bahçeleri, çeşit çeşit meyveleriyle insanlara refahî bir hayat sunuyor.<sup>5</sup> Bu özellikleri nedeniyle milletlerin gözdesi olan Mezopotamya, Tufan sonrası insanlığın da kaynağını oluşturuyor.<sup>6</sup> Bu bakımdan kesif bir insan nüfusunu barındıran bu coğrafya, en eski medeniyetlerin kurulduğu, geliştiği ve döneminde dünyanın her bir yanına yayıldığı da merkezi sayılıyordu.<sup>7</sup> Kalabalık insan varlığına şahit olan Mezopotamya, buna muadil olarak kültür ve medeniyet öncüleri birçok Peygamberin de geldiği bölge olup, Hz.Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Yunus, Zülkarneyn, Cercis ve daha nicelerine de beşik olmuştur.<sup>8</sup>

Eskinin Yukarı Mezopotamya'sını oluşturan günümüzdeki Güneydoğu Anadolu Bölgesi, tarihinin her döneminde, aşağıya (Güney Mezopotamya) nazaran belki daha canlı kaldı. Cudi-Mardin dağları, Nusaybin, Harran, Urfa ve diğer yerleşim merkezleriyle âdeta insanları kendine çekiyor, akınlara, göçlere yol veriyordu.<sup>9</sup>

Yukarı Mezopotamya M.Ö. II. binin sonlarıyla M.Ö. I. binin başlarında Samî ırka mensup Aramîlerin yoğun bir göç dalgasıyla, bölgede yerleş-

4 Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekâsım fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1906, s. 136.

5 İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut (t.y.). 190; F. Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, (başlangıçtan h. 210, m. 825'e kadar), Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1960, s. 2.

6 Bk. Makdisî, *Ahsen*, s. 136.

7 Mes'ud Kayhan, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İnan*, Tahran 1311, s. 20; Kramer, S. N., *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara 1990, s. 63-133.

8 Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîhve'l-İşraf*, nşr. A. İsmail es-Savî, Kahire 1938, s.69; Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955, I, 21; Hamdullah b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Nasr, Müstevfi-i Kazvinîn, *Nüzhetü'l-Kulûb*, ed. Muhammed DebîrSiyakî, Tahran 1958, s. 122.

9 el- Endelüsî, Ebu'l-Kasım Saîd b. Ahmed, *Tabakâku'l-Ümem*, Mısır (t.y.), s. 4;el-İsfahânî, Hamza b. Hasan, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arzve'l-Enbiya*, Berlin 1340, s. 7.

meleri ve yayılmalarına şahit oldu.<sup>10</sup> Aramîler önce Fırat vadisine yerleşmiş, zamanla Dicle boylarına yayılmışlardı. Ken'anîlerin bir kolu olan Amurrular da, daha önce, M.Ö. III. binde Fırat Nehri'nin batı boylarında görünmüşlerdi. Dolayısıyla dönemin İranlıları, Mezopotamya'yı istilâ ettikleri sırada bölgenin aslı sekenesini Aramî toplumu oluşturuyordu.<sup>11</sup> Bu toplumdan büyük ölçüde etkilenmiş oldukları anlaşılan İranlılar, bölgede Aramice'yi bir dönem resmî dil olarak kabul etmişlerdi.<sup>12</sup> Müteakiben Keldanîler, Asurlular, Bâbilliler bölgeye zenginlik kazandıran ve bu coğrafyanın nimetlerinden istifade eden toplumlar olmuşlardı.<sup>13</sup>

Zamanla Arap kabileleri arasında canlanan medenileşme arayışı ve daha iyi şartlarda yaşama iştiağı, bu toplumun yönünü kuzeye çevirdi. Bu insanlar, gerek milattan önce ve gerekse sonraki asırlarda, çok yönlü zengin bir coğrafya olan Yukarı Mezopotamya'ya yavaş yavaş yayılmaya başlamışlardı.<sup>14</sup>

Samî kabilelerinin Arap Yarımadası'ndan kuzey yönündeki akınları uzun zaman devam etmiş ve kalıcı olmuştu. Nitekim Belâzurî, ilk İslâmî fetihler döneminde el-Cezîre valiliğine görevlendirilen Umeyr b. Sa'd'ın bölgeye geldiği zaman, Fırat boylarında Benî Tağlip kabilesiyle karşılaştığını kaydeder.<sup>15</sup> Arap nüfusun yoğunlaşmasıyla bölge, kabile adlarına nispetle Di-

10 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. İbn el-Hurdâdbih, *Ebu'l-Kasım Ubeydullah, el-Mesâlikve'l-Memâlik*, Brill 1889, s. 73; İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlikve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 1961, s. 54; Makdisî, Ahsen, s. 134; Yakut, II, 179; İsfahânî, *Sinî*, s. 51; Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs ahmed b. Ali, *Subhu'l-Aşâ fî Sinaâtî'l-İnşâ*, Kahire 1913, IV, 319; Işıltan, *Urfa*, s. 2 vd.; Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, TDV yay. Ankara 1993, s. 3-6.

11 Bk. Kinal, Füzuzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK. Ankara 1991, s. 233; Muhammed Ebu'l-Mehâsin Uşfur, *Meâlimu Târîhu's-Şarki'l-Ednâ el-Kadîm*, Beyrut (t.y), 274-295; Işıltan, *Urfa*, s. 28.

12 Mansel, Arif Müfid, *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul 1945, s. 8; Işıltan, *Urfa*, s. 11; Peter, Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Nicolas Pelham'ın katkısıyla, İngilizce çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say yay. İstanbul 2012, s.19-20.

13 İsfahânî, *Sinî*, s. 7; Saîd b. Ahmed, *Tabakât*, s. 4; Kayhan, *Coğrafya*, II, 20; İbn Haldun, Abdurrahman, *Kitâbu'l-İber ve Divânu'l-Mübtedave'l-Haber (Târîhu İbn Haldun)*, Tashîh: A. Faşî-Abdulaziz b. İdrîs, Mısır 1936, I, 51.

14 Herzfeld, Ernst, *The Persian Empire*, Waisbaden 1968, s. 308; Kayhan, *Coğrafya*, II, 20; René Dussaud, *Les Arabes En Syrie Avant L'Islam*, Paris 1907, s. 9 vd.; Işıltan, *Urfa*, s. 29.

15 Bk. Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002,

yar-ı Rabîa, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekir olarak üç kısma ayrıldı.<sup>16</sup>

Yoğun bir nüfus akışına sahne olan Yukarı Mezopotamya, çok sayıda siyasî hâkimiyetlerin yaşandığı da bir mekândı. Etrafında kurulan devletler, Doğu-Batı dünyalarında olanlar bu mümbit zemini hiç de ihmal etmemişlerdi. Bu coğrafyada öncelikle yakın dairede Sümerler, Akadlar, Bâbilliler, Asurîler, Hititler ve Mitanniler hükümran oldular.<sup>17</sup> Daha geniş dairede ise doğudan Medler, Persler, Partlar ve Sâsânîler, batıdan ise İskender-Selefkoslar, Romalılar ve Bizanslılar bu alanda hâkimiyet kurmuşlardı.<sup>18</sup> Bunların her birinin birleştiği nokta, bölgenin zenginliklerini ele geçirmek, Erzen, Nusaybin ve Meyyefârikîn gibi ticaret merkezleriyle, kara kervan yollarına hâkim olmaktı.<sup>19</sup> Nitekim Fırat ve Dicle nehirleri arası, Partlar ve Sâsânî dönemlerinde en önemli iktisadî alanlardan bir sayılıyordu.<sup>20</sup> Bölgeye hâkim devletler de en çok vergiyi bu coğrafyadan elde ediyorlardı.<sup>21</sup>

Bu coğrafyanın bir cazibesi de ticaretteki konumundan kaynaklıydı. Çünkü kara ticaretinin merkezi durumunda olan Yukarı Mezopotamya, Doğu-Batı arasında ticarî ve kültür akışını sağlayan yolların düğüm noktasını oluşturuyordu. Dolayısıyla Yukarı Mezopotamya, Ninova-Musul-Birecik; Hemedân-Belh (Baktria), Hindistan, Sîstân, İndüs, Medâin, Sincâr, Suruç, Birecik; diğer taraftan Sivas merkezli Anadolu ve dönemin coğrafi adıyla

s. 261.

16 Yakut, I, 11; Makdisî, *Ahsen*, s. 137; Herzfeld, *Persian*, s. 308. Ayrıca bk. Nöldeke, Theodor, *The Historians History of The World*, Volum VIII, Parthians, Sassanids, And Arabs; The Crusades And The Papacy, Ed. Edolf Erman ve arkadaşları, New York 1908, s. 3 vd.

17 A. Mansel, *Eski Doğu*, s. 77; Lammens, H. S. J., *La Syrie, Precis Historique*, Beyrut 1921, s. 5; Günaltay, Şemsettin, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, TTK, Ankara 1987, s. 4-5.

18 Herzfeld, *Persian*, s. 301, 307; Ghrishmann, R., *İran (From The Earlest Times To The Islamic Conquest)*, Britain 1954, s.182; Sykes, *Persia*, s. 402-3; İlyas Dîb Matar, *Kitâbu'l-Ukûded-Dürriyye fî Târihi'l-Memleketi's-Suriye*, Beyrut 1874, s. 6-9; Peter, *Ortadoğu Tarihi*, s. 20-21; Ş. Günaltay, *Yakın Şark*, 140-144; Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras yay. İstanbul 2005, s. 57, 112; Işıltan, *Urfa*, s. 11-30.

19 Manandian, H. A. *The Trade And Cities of Armenia in Relationto Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965, 25; Barthold, W., "Meyyefârikîn", *İA*, VIII, 196; Hubschmann, H., *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904, s. 247-251, 319; İskender, Fayiz Necîb, *el-Hayat el-İktisadiyye fî Ermîniyye İbâne'l-Fethi'l-İslâmî*, İskenderiye 1988, 47.

20 Diyakonof, M.M., *Târih-i İran Bâstân*, Farsça çev. Ruhî Erbâb, Tahran 1334, s. 407.

21 Bk. İbn Havkal, 190.

Ermeniye bağlantılı ticaret ağının güzergâhında bulunuyor, Büyük Ker-  
van yoluyla da Nil havzasına ulaşıyordu.<sup>22</sup> Bölgeye hâkim olan ve ticarete  
ağırlık veren Sâsânîler de, Suriye'den aldıkları kıymetli eşyayı Çin'e ihraç  
ediyorlardı.<sup>23</sup>

Suriye ile Irak arasındaki irtibatı sağlamak, Akdeniz kültürlerine açılmak  
ve Mısır gibi eski medeniyet merkezlerine ulaşmanın yolu da Kuzey Me-  
zopotamya'yı (Güneydoğu Anadolu) elde etmekten geçiyordu. Bunun için  
Suriye ile Irak arasındaki muvasalayı sağlamak ve Akdeniz'e çıkmak, ta-  
rih boyunca bölgedeki hâkim güçlerin siyasetleri olmuştur.<sup>24</sup> Hz. Ömer  
de, İslâmî fetihlerin yoğunlaştığı bir sırada Irak ve Suriye orduları ara-  
sındaki irtibatın sağlanması için, dönemin adıyla el-Cezîre bölgesinin fet-  
hedilmesi emrini vermişti.<sup>25</sup>

İran'a son İmparatorluk dönemini yaşatan Sâsânîlerin Yukarı Mezopo-  
tamya'da hâkimiyet kurmalarında, bölgede yaşanan dinî anlayışın da ay-  
rıca bir etken olduğu anlaşılıyor. Çünkü dinî hayata önem veren Sâsânî-  
ler,<sup>26</sup> Harran ve Aşağı Fırat boylarındaki Sâbîlere yakınlık duyuyor, onları  
âdeta kendilerinden biliyorlardı.<sup>27</sup> Bu durum da onların işini kolaylaştırı-  
yordu. Zira Sâsânî ailesi de, Zerdüştlükten önce Sâbî inancına mensuptu-  
lar.<sup>28</sup>

Tarih boyu İran'da kurulan devletler, Mezopotamya akınlarında bulun-  
mayı âdeta siyasî bir sorumluluk olarak görmüşler, hiçbir zaman gün-

22 İbn Havkal, s. 202; Makdisî, *Ahsen*, s. 142; Manandian, *The Trade*, s. 25; Moris Lombard, *el-Coğrafya't-Târîhiyye Li'l-Âlemi'l-İslâmî*, trc. Abdurrahman Hamîde, Dâru'l-Fikr, (t.y), s.42; Pasdermacyan, Herand, *Tarih-i Ermenistan*, Farsça. Çev. Muhammed Kadî, Tharan 1369, s. 204; İskender, el-Hayat, s. 55; Peter, *Ortadoğu Tarihi*, s. 12,20; İşiltan, Urfa, s. 2-3.

23 Saîd Nefîsî, *Tarih-i Temeddün-i İran-i Sâsânî I*, Tahran 1331, s. 43.

24 Makdisî, *Ahsen*, s. 136; Ş. Günaltay, *Yakın Şark III*, s. 40; İşiltan, *Urfa*, s. 11.

25 Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A.Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut 1987, çev. M. Fayda, s. 246 vd.

26 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, Ed. G. L. Strange-R.A. Nicholon., nşr. E.J. W. Gibb, London 1921, s. 89; Ghrişman, R., *İran*, s. 294; S. Nefîsî, *Temeddün*, s. I vd.

27 Bk. Makdisî, *Ahsen*, s. 142; el-Bîrunî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkiye Ani'l-Kuruni'l-Hâliye*, nşr. C. Edvard Sachat, Leipzig 1923, s. 204; S. Nefîsî, *Temeddün*, s. 61.

28 Saîd b. Ahmed, *Tabakât*, s. 17-18; İbn Havkal, s. 204.

demlerinden çıkarmamışlardı.<sup>29</sup> Hâkimiyet alanlarını genişletmenin yanı sıra, kendi dinî anlayışları ve kültürlerini yaymayı öne çıkaran Sâsânî hanedanı da,<sup>30</sup> aynı siyaseti sürdürmüştür. Harran gibi Sâbî merkezleri de Sâsânîlerin dikkatini çekiyor, dinî yapılarına uygunluk arz ediyordu.<sup>31</sup> Ermeniye'nin I. Erdeşîr tarafından fethi,<sup>32</sup> Mani kitaplarının daha önce Küçük Asya'da yayılmış olması da, bu ailenin Yukarı Mezopotamya'da hâkimiyet kurmasını kolaylaştırıyordu.<sup>33</sup>

### Sâsânîlerin Yukarı Mezopotamya'da Hâkimiyet Mücadeleleri

İran'da Sâsânî hâkimiyeti I. Erdeşîr b. Bâbek'le başladı (224/226-241). Bu hanedan ve kurulan devlet adını, ailenin atası olan Sâsân b. Bâbek'ten alıyordu.<sup>34</sup> Sâsân'ın torunu olan Erdeşîr, hanedanın en dindar hükümdarlarından biriydi. O, saltanatının 14. veya 15. senesinden sonra dünyadan el çekerek, zahidâne bir hayat sürdürmeye başlamış, yalnız kalmayı ve mabede kapanmayı tercih etmişti.<sup>35</sup> I. Erdeşîr'in ve bundan sonra gelen Sâsânî hükümdarlarının dinlerine bağlı olmaları, atalarından kalma bir miras gibi görünmektedir. Kurucu hükümdar I. Erdeşîr'in, stahr mabedinde din hizmetleriyle görevli dedesi Sâsân b. Bâbek'ten sonra oğlu Bâbek aynı mabede babasının yerine geçmişti.<sup>36</sup> Bu bakımdan Sâsânîlerin devlet idaresinde dinî siyaset anlayışıyla hareket ettikleri, dinlerinin gereğini yaşamak, yaymak ve bir dünya inancı durumuna getirmek olduğu anlaşılıyor.<sup>37</sup>

29 Bk. Ghrishman, *İran*, s. 300; Oman, C. W., *The Byzantine Empire*, New York 1908, s. 5 vd.

30 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 89; Ghrishman, *İran*, s. 294; Zebîhullah Safâ, "Sergüzeşt-i Sehezâr ve Pânsad Sâle-i İran", *Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyat*, yıl: 7, sayı: 2, Tahran 1338, s. 1-35.

31 İbn Havkal, s. 204.

32 Bk. Sykes, *Persia*, s. 395.

33 S. Neffîsî, *Temeddün*, I, 66. Mani dininin kurucusu ile ilgili bk. Anonim, *Histoire Nestorienne Inédite (Chroniquede Séert)*, yayınlayan, Mgr Adai Scher, Paris 1907, I, 225.

34 Diyakonof, *Iran Bâstân*, s. 374.

35 Mes'udû, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. Hüseyin Âsî, Beyrut 1965. I, 270-271.

36 Mes'udî, *Mürûc*, I, 265,272; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 89; Zebîhullah, *Sergüzeşt*, s. 8, 24; S. Neffîsî, *Temeddün*, s. 1 vd.

37 Bk. Ghrishman, *İran*, s. 294; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 95.

Sâsânî hanedanının Yukarı Mezopotamya'da hâkimiyet kurma girişimleri de I. Erdeşîr'le başladı. Bu aileden ilk defa Fırat'ı geçen Erdeşîr b. Bâbek, 230 yılında Romalılara karşı açmış olduğu savaşta bu devleti yenilgiye uğratmıştır.<sup>38</sup> Bu başarıdan sonra, bölgenin bir tenezzühgâhı olarak değerlendirilen Nusaybin ve Sâbileriyle dinî açıdan dikkat çeken Harran, 235-238 yılları arasında Sâsânî hâkimiyetine alındı.<sup>39</sup> Esasen bu bölge ve buradaki merkezlerden pek hoşlanmıya benzeyen Romalılar ve müteakiben de Bizanslılar, buraları başkalarına vermek istemiyor, korunmaları ve savunmaları için sınır boylarına müstahkem kaleler inşa ediyorlardı.<sup>40</sup> Ancak Sâsânîler de, bu toprakların atalarından kendilerine miras olarak kaldığını iddia ediyorlardı.<sup>41</sup>

### ***I. Şapur Dönemi***

Erdeşîr'den sonra Sâsânî tahtına geçen I. Şapur (242-272), askerî harekâtına öncelikle ülkesinin doğu eyaletlerindeki sükûneti sağlamakla başladı.<sup>42</sup> Kendisine Krallar Kralı (Şehinşâh) unvanını takan ve Büyük Şapur olarak da tanınan bu Sâsânî hükümdarı, daha sonra Batıya yönelerek, Mezopotamya ve Roma sınırındaki kalelere karşı çok da başarılı olmayan akınlarda bulundu, Re'su'l-Ayn yakınlarında Romalılar karşısında yenilgiye uğradı.<sup>43</sup> Ancak Sâsânîler, dönemin adıyla Yukarı Mezopotamya'dan (Güneydoğu Anadolu) vazgeçmek istemiyorlardı. Nitekim I. Şapur 252-253 yılında yeniden harekete geçerek, bu bölgeye girmişti. Sâsânî orduları bunun devamı olarak 259 ve 260 yıllarında bölgedeki hareketlerini daha geniş bir alana yaymışlardı.<sup>44</sup> I. Şapur bu çerçevede Nusaybin'i Sâsânî hâkimiyetine alarak, şehir surlarını güçlendirmiştir.<sup>45</sup>

38 Sykes, *Persia*, s. 395; Işıltan, *Urfa*, s. 22.

39 Işıltan, *Urfa*, s. 22

40 Bk. Honigmann, *Bizans*, s. 2-3.

41 Bk. Ghrishman, *İran*, s. 300; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 374-377; Herzfeld, *Persian*, s. 301, 307; Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1991, s. 40; Işıltan, *Urfa*, s. 11; Ş. Günaltay, *İran*, s. 140-144; Bahadır, Gürhan, "Anadolu'da Bizans-Sâsânî Etkileşimi", *Turkish Studies*, Volum 6/I Winter 2011, s. 709.

42 Ghrishman, *İran*, s. 294.

43 Oman, *Byzantine*, s. 32; Ghrishman, *İran*, s. 294; Işıltan, *Urfa*, s. 22-23.

44 Işıltan, *Urfa*, s. 23.

45 Bk. İbnü'l-Verdî, I, 41; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, s. 47; Sykes, *Persia*, s. 400.



I. Şapur, Roma İmparatoru Valerianus'u ( 258-260) 260 yılında Urfa önlerinde yenilgiye uğratmasıyla, istilasını Akdeniz'e, Antakya'ya ve Şam'a kadar genişleterek, birçok merkezi hâkimiyeti altına aldı.<sup>46</sup> Şam da bu hükümdar tarafından güç kullanılarak ele geçirilmişti.<sup>47</sup> Bu durumda Sâsânî hanedanı Yukarı Mezopotamya'ya ikinci adımını atmış oluyordu.<sup>48</sup> Şapur, Mezopotamya ve Suriye istilalarında almış olduğu esirleri Irak, Ahvaz, Fars ve diğer bölgelere naklederek yerleştirmişti. Bu bakımdan bundan sonra İran'da Hıristiyanların sayısı artmaya, kiliselerin inşası da çoğalmaya başladı.<sup>49</sup> Şapur, bölgede hâkimiyet kurduğu sırada Kudâa kabilesinden birçok insan da Sâsânî ordusunda bulunuyordu.<sup>50</sup> Sâsânîlerin, Araplara karşı hasmane tutumlarına bakılırsa, Kudâalıların İran ordusuna zorla alınmış olabilecekleri akla geliyor.

Dinî siyaset anlayışının I. Şapur döneminde de devam ettiği görülüyor. Erdeşîr zamanında gelişmeye başlayan Mani dini,<sup>51</sup> Şapur döneminde daha revaç bulmuş ve bu hükümdarın hâkimiyet kurduğu geniş bir alana yayılmış bulunuyordu. Yukarı Mezopotamya, İslâmî dönem adıyla el-Cezîre bölgesi de bu alan içinde bulunuyordu.<sup>52</sup> Şapur, bir bakıma siyaset ve askerî alandaki başarısını dinî alanda da göstermişti. O, bu çerçevede Mani dininin gelişmesi ve bir dünya inancı durumuna gelmesi için büyük bir gayret göstermişti.<sup>53</sup> Nitekim bu çabalar sonucu Mani kitapları Küçük Asya'da hem Hıristiyanlar ve hem de Fırat boylarındaki Sâbîler arasında yayılmıştı.<sup>54</sup>

46 Aynı yerler.

47 İbnü'l-Verdî, I, 41; Diyakonof, s.379; Anonim, *Histoire Nestorienne*, I, 220.

48 Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail İbn Nureddin Ali İbn Cemâlüddin, *el-Muhtasarfî Ahbârî'l-Beşer*, İstanbul 1286, s. 47.

49 Anonim, *Histoire Nestorienne*, I, 220-21.

50 İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed İbn Muhammed, *Kitâbu Tecâribi'l-Ümem*, nşr. H.F. Amedrûz, Mısır 1332/1914I, 144.

51 Bâbil doğumlu olan (m. s. 215) ve on üç yaşında kendisine vahiy geldiği iddiasında bulunan Mani, IV. Behram dönemine kadar (388-399) İran'da kabul gördü. Bu hükümdar tarafından ortadan kaldırılan Mani inancıyla ilgili bk. Bîrûnî, *Âsâr*, s. 207-208; S. Nefîsî, *Temeddün*, I, 60.

52 Bk. Miskeveyh, *Tecârib*, I, 144-146; Bîrûnî, *Âsâr*, s. 208; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 382.

53 Ghrishman, *İran*, s.294.

54 Bk. S. Nefîsî, *Temeddün*, I, 61-66.

I. Şapur'un ölümünden sonra (272), Sâsânî ailesi arasında taht mücadeleleri başladı. Bu durum devletin zaafa uğramasına yol açtı. Bunun için 293 yılında tahta çıkan ve ancak dört ay hüküm süren III. Behram ile Narses dönemlerinde (293-302), Romalılara karşı kısmî başarı sağlandı ise de, devamı gelmedi. Nitekim Romalıların Mezopotamya üzerine düzenlemiş oldukları saldırı karşısında başarısız kalan Sâsânîler, bu devlet lehine barış imzalamak zorunda kalmışlardı (298).<sup>55</sup> Bu antlaşmayla İranlılar, doğuda Ermeni'ye üzerindeki hükümlerini kaybediyorlardı.<sup>56</sup>

## II. Şapur Dönemi

II. Hürmüz'ün oğlu olan II. Şapur (309-379), Sâsânî ailesinin öne çıkan hükümdarlarından biridir. Büyük ünvanıyla tanınıyor, aynı zamanda çok sayıda Hıristiyan ve Arabın kanını akıtması, insanların canlarına kıyması nedeniyle de cebbar, zalim bir hükümdar olarak da biliniyordu.<sup>57</sup> Babası vefat ettiği zaman (309) henüz annesinin kendisine hamile olduğu belirtilen Şapur, daha doğmadan hükümdar ilan edilmiş, on beş yaşına geldiğinde ise devleti idare etmeye başlamıştı.<sup>58</sup>

II. Şapur, askerî alandaki icraatlarına Eftalitlere karşı mücadele ile başladı. O, bu alandaki başarısını ise, dedesi Narses'in daha önce kaybettiği Mezopotamya ve Ermeniye'yi yeniden hâkimiyetine almak yönünde, Romalılara karşı savaşlarda ortaya koydu.<sup>59</sup> Bu Sâsânî hükümdarı dönemi, aynı zamanda erken Bizans döneminin başladığı ve Hıristiyanlığın devletin resmi dini olarak kabul edildiği döneme rastlamaktadır (323).<sup>60</sup> Bu arada Bizans İmparatoru I. Konstantinos'un (324-337) 337 yılında ölmüş olması, Şapur'u cesaretlendiriyor ve işlerini kolaylaştırıyordu.<sup>61</sup> Nitekim aynı yıl Bizans'a karşı harekete geçen Şapur, iki ay süren ilk Nusaybin muha-

55 Bîrûnî, *Âsâr*, s. 208; Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 382; Sykes, *Persia*, s. 409-410; Işiltan, *Urfa*, s. 24.

56 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 382.

57 Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 297, 304; Sykes, *Persia*, s. 411.

58 Bk. Sykes, *Persia*, s. 411; Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 287-88.

59 Ghrishman, *İran*, s. 297; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 383; Sykes, *Persia*, s. 412.

60 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 484-485; Sykes, *Persia*, s. 412; Ostrogorsky, *Bizans*, s. 22 vd.

61 Sykes, *Persia*, s. 412; Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 251.

sarasında bulundu ve bu şehri yeniden Sâsânî hâkimiyetine kattı (338).<sup>62</sup> Bundan sonra da bölgede askerî harekâtını sürdüren Şapur, Diyarbakır yakınlarında girdiği savaşta Bizanslıları yenilgiye uğratarak Amid'i ele geçirdi (359).<sup>63</sup> Bizans İmparatoru Jovianos'un (363-364) Sâsânî ordusu karşısında mağlup düşmesi, iki devlet arasında barışa varma yolunu açtı. 363 yılında varılan antlaşmaya göre, Kuzey Mezopotamya'nın doğusuna düşen birçok yerleşim merkezi Sâsânî hâkimiyetine bırakılıyordu.<sup>64</sup> Böylece Nusaybin, Sincar, Erzen ve Diyarbakır gibi önemli şehirler Sâsânî hükümranlığında kalıyordu.<sup>65</sup> Dolayısıyla II. Şapur döneminde Bizanslılara karşı tam bir muvaffakiyet sağlanmış, Yukarı Mezopotamya'nın yanı sıra Ermeniy'e de de İran hâkimiyeti kurularak, sınır boylarında kalelerin güçlendirilmesi yoluna gidilmişti.<sup>66</sup>

II. Şapur'un hâkimiyet kurduğu yahut ordusuyla vardığı yerlerde dinî ve ırkî yaklaşımlarının öne çıktığı görülüyor. Bunlardan birinin insanlara zorla Zerdüştlüğün kabullendirilmesi yoluna gidilmesi, bu olmadığı takdirde hiç olmazsa Güneş'e tapınmaya zorlandıkları anlaşılmaktadır.<sup>67</sup> Ancak inançlarından vazgeçmek istemeyen insanlar, "Bizi parçalara ayır-san, doğrasan da ne Güneşe secde edeceğiz ve ne de ateşe tapınacağız" diyorlardı.<sup>68</sup> Bu çerçevede Yukarı Mezopotamya ve İran Hıristiyanlarının canlarına kıyılıyor, kiliseleri tahrip ediliyordu. Bilhassa Konstantinos'un ölümünden sonra (337), Şapur'un Hıristiyanlara karşı tutumu daha sertleşmiş, bu inanç mensuplarını katliama maruz bırakmıştı.<sup>69</sup>

II. Şapur, dinî alanda yaşattığı sıkıntıları ırkî yaklaşımına da yansıtmişti. O, Araplara en çok şiddet gösteren, katliamda bulunan Sâsânî hükümdar-

62 Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), Abû'l-Farac Tarihi, Suryancadan çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987, I, 135; Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 297; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 385-387; Sykes, *Persia*, s. 413.

63 Sykes, *Persia*, s. 414-417; Işiltan, *Urfa*, s. 25.

64 Abû'l-Farac, I, 138; Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 297-304; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 388; Honigmann, s. *Bizans Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. Işiltan.

65 Aynı yerler.

66 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 388; Sykes, *Persia*, s. 413.

67 Bk. Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 222-223; Sykes, *Persia*, s. 415.

68 Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 222-23.

69 Abû'l-Farac, I, 134; Sykes, *Persia*, s. 414.

larından biriydi. Bu hükümdar, âdeta Arap kanına doymuyordu.<sup>70</sup> Rastladığı her yerde Arap kanı akıtan Şapur, Diyar-ı Bekir, Diyar-ı Rabiâ ve Suriye Araplarını da kılıçtan geçirmişti.<sup>71</sup> Daha önce de babası Hürmüz, bu bölgelerdeki Araplara aynı katliamı yaşatmıştı.<sup>72</sup> Bahreyna, Yemen, Yemâme ve Hicaz bölgesi Arapları da aynı akıbete uğramışlardı.<sup>73</sup> Dolayısıyla II. Şapur, Yukarı Mezopotamya, Suriye ve adını attığı her coğrafyada dinî, millî hâkimiyet kurmanın siyasetinden hareket etmiş, buna karşı çıkanların canlarına kıymaktan çekinmemişti. II. Şapur'un Araplara karşı sergilediği bu tutumun altında, Arapların daha önce İran üzerine bir saldırı düzenlemiş olmalarının da etkisi olduğu üzerinde durulmaktadır.<sup>74</sup>

Sâsânî tahtının II. Şapur'dan sonra (379) kısa süreli değişimler yahut hükümdarların yanlış uygulamalarından kaynaklı olarak sarsıntı geçirmiş olduğu anlaşılıyor.<sup>75</sup> Bu bakımdan IV. Behram döneminde (388-399) Mezopotamya'nın doğusu, Ermeniyeye iki devlet arasında taksimata tabi tutulmuştu. Bu coğrafyanın doğu kısımları İranlılara, batıya düşen yerler ise Bizanslılara bırakılıyordu.<sup>76</sup> I. Yezdicerd (399-420) ise, Bizanslılarla barış imzalamak ve Hıristiyanlara bir kısım imtiyazlar tanımak zorunda kalmıştı.<sup>77</sup>

Sâsânî Devleti'nin zayıflama süreci V. Behram döneminde (421-438) de devam etmişti. Bu bakımdan Re'sü'l-Ayn üzerine yürüyen Behram, Bizans ordusu karşısında yetersiz kaldı.<sup>78</sup> İran ordusunu yenilgiye uğratmakla yetinmeyen Bizanslılar, Dicle'yi geçerek Arzenene bölgesinde tahribatta

70 Bk. İbn Miskeveyh, *Tecârub*, I, 147-149.

71 Taberî, II, 150; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, s. 48; İbnü'l-Belî, *Farsnâme*, s. 68.

72 Bk. İbnü'l-Verdî, I, 41.

73 Taberî, II, 150; İbn Miskeveyh, *Tecârub*, I, 147-149; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 68-69; S. Nefsî, *Temeddün*, I, 155.

74 İbnü'l-Verdî, I, 41.

75 Bk. İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 79 vd., Abû'l-Farac, I, 140; Sykes, *Persia*, s. 427 vd.

76 Abû'l-Farac, I, 143; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 391.

77 Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 316, 330; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 394.

78 Abû'l-Farac, I, 144; Sykes, *Persia*, s. 431. Re'sü'l-Ayn, Harran'la Nusaybin arasında el-Cezîre bölgesinin önemli merkezlerinden biri, bk. Yakut, II, 14.

bulunmuş, birçok da esir almışlardı.<sup>79</sup> Bu durum Behram'ın İran ve Mezopotamya Hıristiyanları üzerindeki baskısını artırdı. Bölgede bu dine mensup insanların canlarına kıyılıyor, Kiliseler ve Havralar tahrip ediliyordu. Ayrıca Mecusiliği kabul etmeyenlerin de canlarına kıyılıyordu.<sup>80</sup> Behram, Ermeniye'deki hanedan idaresini de kaldırarak (429), bölgenin bir Merzüban tarafından yönetilmesi yoluna gitmişti. Bu hükümdar, Hıristiyanların Zerdüş't dini üzerine ayin yapmaları için de baskı uyguluyordu.<sup>81</sup>

İran'da siyasî kargaşanın yaşandığı bir süreçte tahta çıkan II. Yezdicerd (439-457) de Bizanslılarla antlaşmaya varmak zorunda kalmış ve bu durum Sâsânî idaresindeki yerlerde bulunan Hıristiyanlara bir rahatlama getirmişti. Nitekim İranlılardan bir grup insan da, kurulan bu barış ortamından yararlanarak ilim tahsili için Urfa'ya gitmişlerdi.<sup>82</sup> Ne var ki II. Yezdicerd'ten sonra tahta geçen küçük oğlu Hürmüz (III) (457-459), yeniden siyasî ve dinî baskı yolunu tercih etmiştir.<sup>83</sup> Eftalitlerin yardımıyla kardeşini tahttan indirerek, devlet idaresini eline alan Fîrûz (459-484) ise, daha çok Kafkasya halklarıyla uğraşmıştır.<sup>84</sup>

Askerî alanda başarılı olamayan Fîrûz'un,<sup>85</sup> dinî sahada Mecusiliğin yayılmasında etkili bir siyasî yol izlemiş olduğu anlaşılıyor. Fîrûz önce, temeli Nusaybin'de atılan Nesturî mezhebini destekleyerek, Bizanslılara karşı güç kazanma yoluna gitti.<sup>86</sup> Bu hükümdar akabinde başta İran coğrafyası olmak üzere, Sâsânî hâkimiyetindeki yerlerde Hıristiyanlığın kaldırılması yönünde icraatta bulunmuş, birçok kilise ve ateşgedelerin dışındaki mabetleri yıktırmıştı.<sup>87</sup> Anonim Nesturî Kroniğinde Fîrûz'un, Hıristiyanlara Güneş'i ilah olarak kabul etmeleri, ateş, su ve yıldızları ise ilahın çocukları

79 Aynı yerler.

80 Bk. Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 333.

81 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 399.

82 Aynı yer.

83 İbnü'l-Verdî, I, 42-43.

84 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 402-404; Mar-Yeşua, *Vakayinâme*, s. 7; Sykes, *Persia*, s. 436.

85 Aynı yerler.

86 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 401; Sykes, *Persia*, s. 440.

87 Anonim, *Histoire Nestorienne*, s. 101.

olduğu inancını benimsemeleri yönünde baskı yaptığı bilgisine yer veriyor.<sup>88</sup> Bunları kabul etmeyen Hıristiyanlar cezalandırılıyor yahut buldukları yerleri terk ediyorlardı.<sup>89</sup>

Fîrûz'un ölümünden sonra, devlet erkânı Balaş'ı İran tahtına çıkarmışlardı (484-488).<sup>90</sup> Balaş'ın siyasî icraatları da, yine dinî muhtevalıydı. O, rahiplik kanunlarını kaldırmaya çalışmış ve şehirlerde, kendi inançlarına aykırı olduğu halde, hamamlar yaptırma yoluna gitmişti.<sup>91</sup> Ne var ki Bu durum, Balaş'ın tahttan indirilmesine yol açmıştı.<sup>92</sup>

## **Yukarı Mezopotamya'da Sâsânî Hâkimiyetinin Yeniden Güçlenmesi**

### ***I. Kubad Dönemi***

Balaş'tan sonra Fîrûz'un diğer oğlu I. Kubad tahta geçti (487-498). Kubad, şahsî özellikleri ve idarede tutarlı ve ciddî bir siyasetçi olarak öne çıkmaktadır. Sâsânî Devleti Kubad döneminde yeniden istikrarlı günlere dönmüştü.<sup>93</sup> Kubad'ın on bir yıl süren bu ilk hükümdarlığı, kardeşi Zamasp/Camasp'ın başarılı isyan hareketiyle sonlandırıldı. Ancak Kubad, Eftalitlerin yardımıyla daha sonra tahta yeniden oturmuştur (501-531).<sup>94</sup>

Sâsânî-Bizans savaşları uzun bir barış safhasından sonra, Kubad döneminde yeniden ateşlendi.<sup>95</sup> Yukarı Mezopotamya hâkimiyeti, bu savaşların ana gündemini oluşturuyordu. Bizanslıların, daha önce varılan anlaşmaya göre, İranlılara ödemeleri gereken vergileri göndermemeleri ve Sâsânî hâkimiyetindeki yerlere karşı saldırı düzenlemeleri, bu savaşların nedeni sayılmıştı.<sup>96</sup>

### **I. Anastasios döneminde (491-518) Bizans kuvvetleri Arzenen bölgesine**

88 Aynı yer.

89 Aynı yer.

90 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 404; Mar-Yeşua, *Vakayinâme*, s. 7.

91 Süryani Mar-Yeşua, *Vakayinâme*, s. 10-11.

92 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 404.

93 Bk. Christensen, A., *İran Der Zaman-ı Sâsânîyan*, Farsça trc. Reşid Yasimî, Tahran 1332 s. 124; Abû'l-Farac, I, 148.

94 İbnü'l-Verdî, I, 43; Abû'l-Farac, I, 148; Sykes, *Persia*, s. 442.

95 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 448; Peter, *Ortadoğu*, s. 31; Işıltan, *Urfa*, s. 26.

96 Bk. Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 448; Peter, *Ortadoğu*, s. 31.

baskın düzenlemiş ve Nusaybin üzerine yürümüşlerdi. Ancak Kubad'ın karşısında tutunamayan Bizans ordusu geri çekilmiş ve bölgeden de atılmıştı.<sup>97</sup> Dolayısıyla Sâsânîler lehine cereyan eden bu savaşlarda, yine Yukarı Mezopotamya'nın (Güneydoğu Anadolu) önemli merkezleri hedef alınıyordu. 502-503 yıllarında Diyarbakır, Nusaybin ve Urfa gibi merkezlere karşı sürdürülen muhasaralar sonucunda buralar ele geçirilerek, bölgede Sâsânî hâkimiyeti yeniden kurulmuş oluyordu.<sup>98</sup> Kubad, bu savaşlarda Yukarı Mezopotamya'da bulunan Nusaybin'i kendisine karargâh olarak seçmiş ve Bizanslılara karşı genelde zaferle sonuçlanan seferlerini buradan sevk ve idare etmiştir.<sup>99</sup>

Sâsânî ordularının bu başarıları, Bizanslıları barış imzalamaya zorlamıştı.<sup>100</sup> Esasen bu durum, İmparator Justinianos'un (527-565) siyasetine de uygun düşüyordu. Çünkü Bizans devletinin bu sırada İtalya ve Afrika'da sıkıntıları bulunuyor, buralarda siyasî istikrarın yeniden kurulması gerekiyordu.<sup>101</sup> Bu barış ortamından yararlanan Kubad ise, Dârâ kalesini (Adıyaman) kurmakla da, Yukarı Mezopotamya hâkimiyetinde kalıcı bir siyaset sergiliyordu.<sup>102</sup>

Kubad, dinî alanda farklı bir yol izlemiş oldu. Kubad, Zerdüştlüğün yerine Mazdeizm inancını benimseyerek, devletin resmi dini haline getirdi.<sup>103</sup> Kubad'ın Mazdeizm'i kabulü ve uygulamaya koymasında, İran'da din adamları ve eşraf tabaka ile diğer insanlar arasındaki aşırı sınıf farklılığının etkili olduğu üzerinde durulmaktadır.<sup>104</sup> Buna göre herkes hukukun dışında da, fitrata aykırı olarak, eşit olacak ve her şey insanların ortak malı

97 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 98; Honigmann, *Bizans*, s. 7.

98 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 448; Sykes, *Persia*, s. 443-44; Honigmann, *Bizans*, s. 7; İşıltan, *Urfa*, s. 26.

99 Oman, *Byzantine*, s. 73.

100 Bk. Oman, *Byzantine*, s. 73.

101 Ostrogorsky, s. 65; Oman, *Byzantine*, s. 73.

102 Bk. Sykes, *Persia*, s. 443-444. Dârâ ile ilgili bk. Yakut, II, 418.

103 Bîrûnî, *Âsâr*, s. 209; İsfahanî, Hamza İbn Hasan, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, Berlin 1340, s. 39; İbnü'l-Verdî, I, 43.

104 Bk. Komisyon, *Turasu Faris (The Legacy Of Persia)*, Ed. A.J. ve diğerleri Dâru İhyai Kütübü'l-Arabiyye, 1959, s. 7, 14; S. Neffîsî, *Temeddün*, I, 26.

sayılacaktı.<sup>105</sup> Kubad, bundan sonra dinî siyasetini artık Mazdek inancının kabulü, gelişmesi ve yayılması yönünde yürütüyordu. Dolayısıyla Sâsânî hâkimiyetinde bulunan insanlar bu dinin kabulünde baskı altına alınıyor, karşı çıkanların canlarına kıyılıyordu.<sup>106</sup>

Kubad'ın dinî konulardaki bir icraatı da, İran ve Mezopotamya Hıristiyanlarına yönelikti. Bu hükümdar, öncelikle Monofizit Kilisesi'nin bağımsızlığı ile ilgili bir ferman çıkarmıştır.<sup>107</sup> Bu durum, Bizans karşısında Sâsânî siyasetine de uygun düşüyordu.<sup>108</sup> Ayrıca, başından itibaren Sâsânîlerce memnuniyetle karşılanan Nesturilik, Kubad döneminde İran Hıristiyanlarının yegâne mezhebi durumuna getiriliyordu.<sup>109</sup> Böylece Monofizit Kilisesi mensubu Nesturiler, Bizanslılardan uzaklaşmış olacak, Sâsânî hâkimiyeti ise kurulduğu yerlerde daha güçlü bir duruma gelecekti.

### ***I. Husrev Anuşirvan Dönemi***

Kubad'tan sonra Sâsânî tahtına geçen oğlu I. Husrev Anuşirvan (Nuşirevan) döneminde (531-578), daha önce iki devlet arasında var olan antlaşma sonlanmış oldu. Mezopotamya bu dönem, İran ve Bizans savaşlarına daha çok sahne olmaya başladı.<sup>110</sup> Bunun yanında Bizans seferlerini daha geniş bir alana yayan Anuşirvan, İstanbul üzerine yürüyüşünü müteakip Anadolu'nun güneyine inerek, 542 yılında Antakya'yı hâkimiyetine aldı.<sup>111</sup> Bu seferini daha ileri götürerek İskenderiye'yi hâkimiyetine katan Anuşirvan, dönüştürdüğü Afama, Halep, Urfa ve Dârâ'yı da zapt etmiş, burarlardan çok sayıda esir ve yüklü miktarda ganimet de ele geçirmişti.<sup>112</sup> Geniş bir alanda açılımlarını sürdüren Kisra Anuşirvan, 572 yılında meydana

105 İbnü'l-Verdî, I, 43; Bîrûnî, Âsâr, s. 209; *Turasu Faris*, s. 14.

106 Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, s. 51; İbnü'l-Verdî, I, 43; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 444 vd.

107 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 448.

108 Ghrishman, *İran*, s. 300.

109 Aynı eser, s. 303; Işiltan, *Urfa*, s. 27.

110 İbnü'l-Verdî, I, 43; Işiltan, *Urfa*, 26.

111 Taberî, II, 194 vd.; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 94; Abû'l-Farac, I, 153; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 458.

112 Bk. Abû'l-Farac, I, 153; Ebu'l-Fidâ, *Muhtasar*, s. 52; İbnü'l-Verdî, I, 44; Ostrogorsky, s. 66; Sykes, *Persia*, s. 451.



gelen savaşta Bizanslıları tekrar yenilgiye uğratarak, Sincar'a hâkim oldu.<sup>113</sup>

Sâsânî hükümdarı Anuşirvan'ın Anadolu, Yukarı Mezopotamya ve Suriye dışındaki askerî harekâtı da bir o kadar başarılıydı. O, Kafkasya'dan Hindistan'a, Serendib'e, buradan Hint Okyanusu ve Kızıl Deniz yoluyla Yemen'e, Arap Yarımadasına kadar olan yerlerde fetih hareketlerinde bulunmuştu. Yemen, bu hükümdar döneminden itibaren İran hâkimiyetine alınarak, Bazan adında bir vali tarafından yönetilmeye başlamıştır.<sup>114</sup>

Anuşirvan'ın en önemli icraatlarından biri Mazdek'i ortadan kaldırması, bununla ilgili her türlü uygulamaları yahut yaşantıları sonlandırması ve yeniden Mecusiliğe dönüşü sağlamasıydı.<sup>115</sup> Bu hükümdarın başka inançlara karşı yaklaşımı ise, diğerlerinden farklı değildi. Dinde ikrah ve icbarın en bariz örneğini, hanedanın geçmiş hükümdarları gibi, Nuşirevan'da da görülür. Bu dönemde de diğer din mensuplarına âdeta hayat hakkı tanınmıyordu. Bu hükümdarın Kuzey Mezopotamya ve Suriye Hıristiyanlarına uyguladığı kıyım ve kiliselerinin yıkımı bunun bir göstergesiydi.<sup>116</sup> Yemenlilerin Habeş baskını üzerine, Nuşirevan'dan yardım talebinde buldukları zaman Kısra'nın, "Yemenlilerin dinî anlayışları bizim gibi değil, ne için yardımda bulunalım" sözleri de, Zerdüştlüğün dışındaki inançlara karşı bakışın bir başka ifadesiydi.<sup>117</sup> Dolayısıyla Sâsânîlerin başından itibaren hâkimiyet kurdukları yerlerde takip ettikleri ve Nuşirevan döneminde yoğunlaşan bu dinî siyaset sonucu ateşgedeler, ilk İslâmî fetihler sırasında bile Yukarı Mezopotamya dağlarında görülebiliyordu.<sup>118</sup>

Kısra Anuşirvan, hayatının sonlarında Bizanslılarla barış imzalamıştı (578).<sup>119</sup> Anuşirvan vefat edince, oğlu veliaht IV. Hürmüz, bu barış orta-

113 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 461.

114 Taberî, II, 194 vd.; İsfahanî, *Sinî*, s. 40; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 95; S. Nefîsî, *Temeddün*, I, 8, 155; Ghrishman, *İran*, s. 305; Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 459; Sykes, *Persia*, s. 450 vd.

115 Bk. İbnü'l-Verdî, I, 43.

116 S. Nefîsî, *Temeddün*, I, 70-71.

117 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 95.

118 Belazurî, *Fütûh*, trc. M. Fayda, s. 254.

119 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 461.

mında Sâsânî tahtına çıkmıştır (579-590).<sup>120</sup> Hürmüz, iki devlet arasındaki barışın bundan sonra da devamından yanaydı. Ancak Bizanslılar yapılan antlaşmaya uymadılar. Bizans orduları karşısında çok da başarılı olamayan Hürmüz, Yukarı Mezopotamya'da Arzenen bölgesi ve Nusaybin'i de Bizanslılara kaptırmıştı.<sup>121</sup>

## **II. Husrev Perviz Dönemi**

IV. Hürmüz'ün kısa süren hükümdarlığını müteakip Sâsânî Devleti, II. Husrev Perviz'le (591-628) en gelişmiş dönemini yaşadı. Yukarı Mezopotamya bu dönemde askerî harekâtın odak noktasını oluşturuyordu. Urfa'nın 609 yılında yeniden Sâsânî hâkimiyetine alınması, II. Husrev Perviz'in bu coğrafyadaki başarısının ilk adımı oldu.<sup>122</sup> Müteakiben bölgenin birçok arazisi, bu arada Dârâ ve Meyyefârikîn de Sâsânîlere bırakılıyordu.<sup>123</sup> Bir ara Bizanslıların eline geçmiş olan Sincar da, Perviz'in gönderdiği ordu tarafından alınarak, bu merkezdeki İran hâkimiyeti yenileniyordu.<sup>124</sup> Dolayısıyla Yukarı Mezopotamya, II. Husrev Perviz'le Sâsânî hâkimiyetinin en güçlü dönemini yaşamış oluyordu. Bu durum, Bizans İmparatoru Herakleios'un (610-641), Sâsânîlere karşı başlattığı ve Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle eş zamanlı olan 622 yılındaki seferlerine kadar sürecektir.

II. Husrev'in, İran'ın batısındaki hâkimiyeti Mezopotamya ile sınırlı değildi. Bu dönem Sâsânî hâkimiyetinin Suriye, Filistin, Kudüs, Mısır, Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika'ya kadar yayıldığı görülmektedir. Bu yerler tayin edilen ve merzûban olarak adlandırılan valiler aracılığıyla yönetiliyorlardı.<sup>125</sup>

Bu kadar geniş bir coğrafyaya hükümran olan Perviz, kendi inancında

120 İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 23.

121 Bk. Sykes, *Persia*, s. 476-478.

122 İşiltan, *Urfa*, s. 26.

123 Diyakonof, *İran Bâstân*, s. 463.

124 Belâzurî, *Fütûh*, trc. M. Fayda, s. 254.

125 İsfahanî, *Sinî*, s. 90-91; İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, s. 104; Lammens, *Syrie*, s. 21; Ghrişman, *İran*, s. 306.

olmayan insanlara zulmetmekten geri durmadı.<sup>126</sup> Hıristiyanlar yine zulme uğrayanların başında geliyordu. Yukarı Mezopotamya ve özellikle de Suriye'de binlerce Hıristiyanın canına kıyılmış, kiliseleri tahrip edilmiş ve mallarına el konulmuştu.<sup>127</sup>

## Sonuç

Yukarı Mezopotamya, tarihinin ilk dönemlerinden itibaren, büyük-küçük devletlerin hâkimiyet kurmak için birbirleriyle yarıştıkları, savaştıkları bir mekândı. İran'da kurulan devletler de bu yarışın içinde olmuşlardı. Bu ülke idaresini ele geçiren Sâsânî hanedanı da bunlardan biriydi.

Bölgenin coğrafi konumu, ekonomik durumu ve inanç yapısı, Sâsânîleri bölgede hâkimiyet kurmaya, bunun için de Romalılara ve Bizanslılara karşı asırlarca savaş vermeye zorluyordu. Yaşanan savaşlarla bölgede hâkimiyet kuran Sâsânî hanedanı, Yukarı Mezopotamya'daki kervan yolları ile önemli ticaret merkezlerini ele geçirerek, Suriye'ye varmak, Akdeniz kültürleri ve zenginliklerini elde etmek istiyordu.

Dinlerine, kültürlerine bağlı bir aile olarak da bilinen Sâsânîlerin Mezopotamya'da hâkim duruma gelmek istemelerinin en önemli nedenlerinden biri de, kendi inançlarını yayarak, Zerdüştlüğü bir dünya dini durumuna getirmektir. Harran ve Aşağı Fırat boylarındaki Sâbîler de, bu ailenin bölgede hâkimiyet kurmalarını kolaylaştırıyorlardı. Çünkü bu hanedan Sâbîleri kendilerine yakın buluyordu.

Sâsânîler, düşündüklerini gerçekleştirmek için, gerek Yukarı Mezopotamya ve gerekse ele geçirmiş oldukları diğer yerlerde, kendi dinlerinden ve ırklarından olmayan insanların canlarına kıymaktan da geri durmamışlardı. Hıristiyan toplumu ve Arap milleti bunların başında geliyordu. Bu insanlara karşı katliama varan kıyımlar gerçekleştiriyorlar, kiliseleri, mabetleri yerle bir ediyorlar, bunların yerine atışgedeler di-

126 Ya'kubî, *Tarih*, I, 171.

127 Aynı yer. Ayrıca bk. Diyakonof, *İran Bâstan*, s. 466; Ostrogorsky, s. 220. II. Husrev Perviz'in Mezopotamya Suriye ve diğer yerlerdeki hâkimiyeti, buralardaki dinî-siyasî yaklaşımlarıyla ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. A. İpek, "II. Husrev Perviz ve Herakleios'un Suriye Siyasetleri", *Yeni Türkiye*, 22 (83), Orta Doğu Özel Sayısı-II, 2016, s. 26-34.

kiyorlardı. Bu bakımdan, ilk İslâmî fetihler sırasında bile, günümüzdeki adıyla Güneydoğu Anadolu dağlarında ateşgedeler görmek hiç de şaşırtıcı değildir.

## Kaynakça

Abû'l-Farac, Gregory (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Suryancadan çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1987.

Anonim, *Hudûdu'l-Âlem Mine'l-Maşriki'lâ'l-Mağrib*, nşr. Menuçehr Stude, Tahran 1340hş.

Anonim, *Histoire Nestorienne Inedite (Chronique De Séert)*, Part I, yayınlayan, Scher, Mgr Addal, Paris 1907.

Bahadır, Gürhan, " Anadolu'da Bizans-Sâsânî Etkileşimi", *Turkish Studies*, Volum 6/1 Winter 2011, s. 707-726.

Barthold, W., " Meyyefârikîn", *İA*.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut, 1987.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 2002.

el-Bîrunî, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-Bâkiye Ani'l-Kuruni'l-Hâliye*, nşr. C. Edvard Sachat, Leipzig 1923.

Bittel, Kurt, *Ön Asya Tarih Öncesi Çağlar*, çev. Halet Çambel, İstanbul 1945.

Chrristensen, A., *İran Der Zaman-ı Sâsânîyan*, Farsça trc. Reşîd Yasimî, Tahran 1332.

Diyakonof, M. M., *Târîh-i İran Bâstân*, Farsça çev. Ruhî Erbâb, Tahran 1334.

Dussaud, René, *Les Arabes En Syrie Avant L'Islam*, Paris 1907.

Ebu'l-Fidâ, İmâdüddin İsmail İbn Nureddin Ali İbn Cemâlüddin, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beser*, İstanbul 1286.

Ebu'l-Mehâsin Usfur, Muhammed, *Meâlimu Târîhu's-Şarki'l-Ednâ el-Kadîm*, Beyrut (t.y).

el- Endelüsî, Ebu'l-Kasım Saîd b. Ahmed, *Tabakâku'l-Ümem*, Mısır (t.y).

Ghrishman, R., *İran (From The Earlest Times To The Islamic Conquest)*, Britain 1954.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras yay. İstanbul 2005.

Günaltay, Şemsettin, *Yakın Şark III Suriye ve Filistin*, TTK, Ankara 1987.

Halife b. Hayyât el-Uşfurî, *Târîh*, nşnr. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1414/1992.

Hamdullah b. EbîBekr b. Muhammed b. Nasr, Müstevfi-i Kazvinîn, *Nüzhetü'l-Kulûb*, ed. Muhammed Debîr Sıyakî, Tahran 1958.

Herzfeld, Ernst, *The Persian Empire*, Waisbaden 1968.

Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000.

- Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. Işıltan, İstanbul 1970.
- Hubschmann, H., *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904.
- el-İsfahânî, Hamza b. Hasan, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiya*, Berlin 1340.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi, (başlangıçtan h. 210, m. 825'e kadar)*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1960.
- İbn A'sem El-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut 1986.
- İbn Haldun, Abdurrahman, *Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtedave'l-Haber (Târîhu İbn Haldun)*, Tashîh: A. Fasî-Abdulaziz b. İdrîs, Mısır 1936.
- İbn Havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut (t.y.).
- İbn el-Hurdâdbih, Ebu'l-Kasım Ubeydullah, *el-Mesâlikve'l-Memâlik*, Brill 1889.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed İbn Muhammed, *Kitâbu Tecâribi'l-Ümem*, nşr. H.F. Amedrûz, Mısır 1332/1914.
- İbnü'l-Belhî, *Farsnâme*, Ed. G.L.Strange - R.A. Nicholon., nşr. E.J. W. Gibb, London 1921.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c III, nşr. C. J. Tornberg, Beyrut 1982.
- İbnü'l-Fakîh, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1885.
- İbnü'l-Verdî, Sirâceddîin Ebû Hafs Ömer b. El-Muzaffer, *Harîdetü'l-Acâib ve Ferîdetü'l-Garîb*, tahkik: Enver Muhammed Zenâtî, Kahire 1428/2008.
- İlyas Dîb Matar, *Kitâbu'l-Ukûded-Dürriyye fi Târîhi'l-Memleketi's-Suriye*, Beyrut 1874.
- İpek, Ali, "II. Husrev Perviz ve Herakleios'un Suriye Siyasetleri", *Yeni Türkiye*, yıl: 22, sayı: 83, Orta Doğu Özel Sayısı-II, 2016, s. 26-34.
- İskender, Fayiz Necîb, *el-Hayat el-İktisadiyye fi Ermîniyye İbâne'l-Fethi'l-İslâmî*, İskenderiye 1988.
- İstahrî, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *el-Mesâlikve'l-Memâlik*, nşr. M. Cabir, Kahire 196.
- Kaegi, Walter e., *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, Kaknüs yay., İstanbul 2000.
- Kalkaşendî, Ebu'l-Abbâs ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sâ fi Sinaâti'l-İnşâ*, Kahire 1913.
- Kayhan, Mes'ûd, *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*, Tahran 1311.
- Kazivinî, Zekerîyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969.
- Kınal, Fûrûzan, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK. Ankara 1991.

Komisyon, *Turasu Faris (The Legacy Of Persia)*, Ed. A.J. ve diğeri, Dâru İhyai Kütübî'l-Arabiyye, 1959.

Kramer, S. N., *Tarih Sümer'de Başlar*, çev. Muazzez İlmiye Çığ, TTK, Ankara 1990.

Lammens, H.S.J., *La Syrie, Precis Historique*, Beyrut 1921.

Lombard, Moris, *el-Coğrafya't-Târîhiyye Li'l-Âlemi'l-İslâmî*, trc. Abdurrahman Hamîde, Dâru'l-Fikr, (t.y).

Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Ahsenü't-Tekasîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, nşr. M. J. De Goeje, Leiden 1906.

Manandian, H. A., *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965.

Mansel, Arif Müfid, *Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul Edebiyat Fakültesi yay. İstanbul 1945.

Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinu'l-Cevher*, nşr. Hüseyin Âsî, Beyrut 1965.

Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîhve'l-İşraf*, nşr. A. İsmail es-Savî, Kahire 1938.

Nöldeke, Theodor, *The Historians History of The World*, Volum VIII, Parthians, Sassanids, and Arabs; The Crusades And The Papacy, Ed. Edolf Erman ve arkadaşları, New York 1908.

Oman, C.W., *The Byzantine Empire*, New York 1908.

Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1991.

Pasdermaciyan, Herand, *Târîh-i Ermenistan*, Farsça. çev. Muhammed Kadî, Tharan 1369.

Peter, Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, Nicolas Pelham'ın katkısıyla, İngilizce çev. Ümit Hüsrev Yolsal, Say yay. İstanbul 2012.

Saîd Nefisî, *Tarih-i Temeddün-i İnan-i Sâsânî I*, Tahran 1331.

Es-Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Gureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim*, nşr. H. Zotenberg, Paris 1900.

Süryani Mar-Yeşua, *Vekayinâme*, Süryanicede İngiliz. çev. W. Wright, Türkçe'ye çev. Mualla Yanmaz, İstanbul 1958.

Sykes, Sır Percy, *A History of Persia*, London 1930.

Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, TDV yay. Ankara 1993.

Şûşterî, Abbas (Mihrîn), *İnan-nâme Yâ Kâr-nâme-i İraniyan Der Asr-i Sâsâniyan*, Tahran 1342.

Theophanes, *The Chronicle*, İngiliz. çev. Harry Turtledove, Philadelphia 1982.

Urfalı Mateos, *Vekayinâme*, çev. H.D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

Vasiliev, A. A, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943.

Ya'kubî, ahmed b. Ebî Ya'kub b. Ca'fer b. Vehb b. Vazih el-Kâtib el-Abbasî, *Târîhu'l-Ya'kubî*, Beyrut (t.y).

Yakut El-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955.

Zebîhullah Safâ, "Sergüzeşt-i Sehezar ve Pânsad Sâle-i İran", *Mecelle-i Dânişgede-i Edebiyat*, yıl: 7, sayı: 2, Tahran 1338.



## Summary

Upper Mesopotamia has been a place where great and small states have competed and fought against each other to establish dominance. The states established in Iran were also in this race. The Sassanian dynasty, which seized this country's administration, was one of them.

The geographical position of the region, its economic status and the structure of faith forced the Sassanians to dominate the region, and therefore to fight for centuries against the Romans and the Byzantines. The Sasanian dynasty, which established dominance in the region with the lived war experiences, wanted to reach up to Syria and gain access to the Mediterranean cultures and richness by seizing the caravan routes and important trade centers in Upper Mesopotamia.

One of the most important reasons why the Sassanians, also known as a family loyal to their religion and culture, wanted to become sovereign in Mesopotamia was to make Zoroastrianism to become a world religion by spreading their own beliefs. The Sabians in the Harran and Lower Euphrates region also were making it easier for this family to dominate the region, because this dynasty had found the Sabians close to them.

In order to realize what they thought, the Sassanians had not stopped taking the lives of people who were not of their own religion or race in Upper Mesopotamia as well as elsewhere they had seized. Christian society and the Arab nation were the primary ones. They were slaughtering these people, virtually causing massacres; they were destroying the churches and temples, and replacing with Fire-temples. In this respect, even during the first Islamic conquests, it was not ever difficult to see the Fire-temples in the Southeastern Anatolian Mountains in the present day name.